

ДИСКУСИЯТА В СССР ЗА СЛАВЯНОФИЛСТВОТО

Тончо Жечев

Преди около пет-шест години, когато у нас широко се обсъждаше въпросът за националното своеобразие на българската литература, някои участници в дискусиата не можах да намерят думи, за да изразят учудването си, че се припомнят някои тенденции и понятия на славянофилите. Днес ние сме свидетели на широка дискусия в СССР върху идейното наследство на славянофилството. И можем да кажем, че това е един от най-забележителните факти в съветския идеологически живот след 1956 година. Каквото и да мислим за философското, критическо и историческо наследство на славянофилството, не можем да не забележим, че една такава дискусия е нов опит за осъзнаване националното своеобразие на руската култура, нейния път на историческо развитие, на връщане към нейните извори и корени, търсене пътища за нейното бъдеще в съвременния свят. Една такава дискусия неизбежно поставя изконния въпрос за руската култура, въпросът Запад — Изток, Запад — Русия, оказал се изключително плодотворен за руската култура, изкуствено снеман през последните десетилетия.

Сега дискусията се води на страниците на сп. „Вопросы литературы“, което в кн. 5, 7 и 10 — 1969 г. широко е предоставило страниците си на автори, които изразяват различни, често противоположни гледища. Но това обсъждане имаше своята бурна предистория, беше предизвикано от някои нашумели статии в други съветски списания и вестници. Имам предвид преди всичко емоционалните, дръзко предизвикателни статии на В. Чалмаев „Велики търсения“ и „Неизбежност“, напечатани в кн. 3 и 9 на списание „Молодая гвардия“ през 1968 г. Тези статии привлякоха вниманието не само с необичайната си проблематика и тенденция, но, така да се каже, и със своя език, в който мнозина бяха склонни да виждат възраждането дори на славянофилския жаргон. И наистина, в тях се говори за „култа на ситостта“, за „бездуховното слово“, за „евтини моди“, за „варварството в целофанова обвивка“. С този патос авторът се връща към понятията за „традиция“, „извори“, „почва“, „земя“, „нравствената природа на Русия“, „светините на националния дух“. „Велики търсения“ беше статия, посветена на опита на Горки. В нея се говореше за „общоруско неприемане на капитализма“. В нея В. Чалмаев разглежда от друг ъгъл горкиевските образи на руски капиталисти — Егор Буличов, Васа Железнова, стария Артамонов, търговците от „Клим Самгин“ — като възплъщение на мъжеството и съвестта. В тях той вижда дори „признак на национална надареност“, на „величието на руската душа“, на „исторически сложилите се черти на руския национален характер“.

През същата 1968 г. статиите на В. Чалмаев получиха почти единодушно отрицателна оценка в съветския печат. Но още от първата книжка на следващата година сп. „Молодая гвардия“, което мнозина считат за своеобразен център на тенденцията за връщане към най-древните традиции на руската култура, продължи да печата статии в същия дух. Тук бяха напечатани статиите на А. Метченко, Ан. Ланщиков. Между другото в статията на известния литературовед Метченко се казваше, че много от това, което е скъпо на Чалмаев, би могло да се приеме „не само с мисълта, но и със сърцето“.

„Новый мир“ не закъсня да влезе в схватката. В априлската книжка на списанието за 1969 г. беше напечатана голямата статия на А. Дементиев „За традициите и народността“. В тази статия

авторът иска да покаже, че тенденциите, проявени на страниците на сп. „Молодая гвардия“, не са случайни. Те засягат не само критиката на страниците на младежкото литературно списание, но и неговата поезия и проза. Дементиев си е поставил за задача подробно да анализира тази тенденция, както и да покаже нейната несъстоятелност. „Статиите на В. Чалмаев — пише А. Дементиев — без полемическа разпаленост — привлякоха вниманието и предизвикват спорове не сами по себе си, а, право или криво, със засегнатите в тях въпроси, със симптоматичността на настроението, с известна характерност на своите тенденции.“ С други думи, „душевният вик“ в статиите на Чалмаев тук се подлага на строга аналитична преценка.

Дементиев се дразни от витиеватостта на Чалмаевия стил, от неговия емоционален порив, от такива изрази, като „свещен идеализъм“, „стихията на духовността“, „всеосеяващата умовете идея“, „неразменната духовна същност“, „Русь, незасегната от суетата“, „цивилизация на душата“, „смерца на страданията и мъките“, „огъня на просветлената човечност, доброта и съдърчатост“, „окриляща празничност“ и други. Зад това, по мнението на Дементиев църковно красноречие, се крие реалното съдържание на статиите на Чалмаев. В позицията на Чалмаев авторът открива „особено разбиране на родните традиции, народност и патриотизъм“. Неговото съчувствие и симпатии — пише Дементиев — са отдадени не на революционните демократи или художници-передвижници, а „на патриотите пустинножители, „патриотите патриарси“, „реформаторите на църквата“, „духовните ратоборци“. Именно на тях той е приписал решаваща роля в „цивилизацията на руската душа“ („Новый мир“, кн. 4, 1969, стр.218). Всичко това предизвика резки възражения от страна на критиката, мнозина напомниха, че „руската душа вешаеше за себе си“ не само в манастирите, но и във въстанията на Разин, Болотников и Пугачов, в движението на декабристите и народниците, на барикадите на първата руска революция и при шурма на Зимния дворец.

Дементиев открива същите пристрастия и антипатии на Чалмаев в неговото отношение към различните периоди от руската история. Така например десетилетието, настъпило след първата руска революция, е наречено от Чалмаев „епоха на революция в духовния свят“, време, когато руската култура е направила „нова крачка в художественото развитие на човечеството“. Във връзка с това Чалмаев е явно недоволен от позицията на Горки в годините на реакцията. По негово мнение възвеличаването на активността, деловитостта и волевото начало в образите на Власов и Находка е поставило автора на „Майка“ в своеобразна „опозиция“ към дейците на руската култура, които изхождат от идеите на руското месианство, от традициите на славянофилското отношение към проблема „Русия“. В. Чалмаев възразява против известната оценка за това време, която Горки даде от трибуната на Първия конгрес на съветските писатели. Както знаем, Горки нарече десетилетието между първата и втората руска революция „позорно десетилетие в историята на руската интелигенция“. ... Напразно — пише А. Дементиев — В. Чалмаев вижда борбата на Горки с декадентството в епохата на реакцията като своеобразна „опозиция“ към деятелите на руската култура. . . На дело това беше борба с псевдонародните интерпретации на идеята за патриотизма. Що се отнася до „позорното десетилетие“, то нима Горки по-рано или по-късно го е наричал иначе. И нима в годините на реакцията, бесилките и погромите не е имало или е било малко идейното отстъпничество, „юдинският смях“, оплюването на революцията и революционерите, мистическите проповеди, порнографите и крайният индивидуализъм — всичко това, което застави Горки да говори за „позорното десетилетие“?

Дементиев вижда у В. Чалмаев тенденция за реабилитация или възвеличаване на времето на столпипинската реакция, нещо сходно с тенденцията, изразена в една статия на В. Кожин, който нарече тридесетте години на миналия век в Русия, годините след разгрома на декабристкото движение, „духовна Елада“. Според Дементиев се оказва, че тяхното разбиране на процесите в руската култура е близко до епигонските варианти на славянофилството и почвеничеството, а не до възгледите, свойствени на светската наука. Той смята, че новите тенденции, изразител на които е станал В. Чалмаев, не разширяват подхода към духовното наследство, а заменят сектантския подход с друг, също ограничен и едностранчив.

Като поетизират разкола, те, според Дементиев, оставят на втори и трети план освободителното движение на руския народ; като издигат мислителите от славянофилски тип, опитват се да разколебаят авторитета на революционните демократи; като превъзвисяват едни периоди от

руската история, те приемат други и т. н. Дементиев смята, че Чалмаев говори на неизбежната в такива случаи тема Русия — Запад с езика на славянофилския месианизъм, той поддържа станалото традиционно в последните десетилетия в съветската наука гледище, че тази тема е неправомерна, че в съвременната борба за „Русия“ и „Запад“ са характерни не националните различия, а социалните и класови отношения.

Открил тези опасни тенденции в статиите на Чалмаев, А. Дементиев ги търси в цялата линия на сп. „Молодая гвардия“. Той намира, че „заразата“ е проникнала дълбоко, че оценките за книгите на страниците на списанието са продиктувани от тази тенденция, че поезията и прозата на „Молодая гвардия“ често само я илюстрират. Голяма част от неговата статия е посветена на разбора на рецензиите, стиховете и повестите в литературното списание на ЦК на ВЛКСМ.

Вестникарската и журнална полемика, започнала така бурно, неочаквано бързо проникна в спокойните и не така отзивчиви към парливите въпроси на деня академични списания. Изглежда дискусиата е зряла дълго, а може би е била задържана, защото още в майската книжка на „Вопросы литературы“ тя взе към 50 стр. от списанието. Тук дискусиата започна със статия, която на пръв поглед вземаше частен въпрос — въпроса за славянофилската литературна критика — и като че ли нямаше отношение към полемиката в другите вестници и списания. Възможно е желанието на редакцията на „Вопросы литературы“ да е било да ограничи разговора в един по-специфичен въпрос от славянофилското наследство. Но полемичният тон бързо прескочи академичните рамки, а обсъждането естествено надрасна своя повод и опря до всички кардинални въпроси на идейното наследство на славянофилите.

В редакцияната бележка, с която се открива дискусиата, се казва: „В нашата критика и историко-литературна наука през последните години порасна интересът към изучаване на националните извори на отечествената литература. . . В тази светлина следва да се разгледат естетическите идеи на славянофилството. Възникват ред сложни въпроси: Кое в естетическото наследство на славянофилите е било плодотворно и кое, свързано с техните грешки и заблуждения, е било исторически обречено? Къде е водоразделът между традициите и традиционността? Доволно значителни са промените в нашето днешно разбиране на проблемите на народността? Всички тези въпроси са актуални за нашата критика и историко-литературна наука, също както въпрочем и за самата литература“ („Вопросы литературы“ кн. 5, 1969 стр. 90—91).

Дискусиата се откри със статията на Александър Янов „Загадката на славянофилската критика“. Тъй като статията на Янов далеч надхвърли рамките, поставени в заглавието, нека да се обърнем най-напред към друга една негова статия „Славянофилите и Константин Леонтиев“, напечатана малко по-късно във „Вопросы философии“ (кн. 8, 1969 г.), тъй като тук са поставени някои методологически въпроси. В тази статия А. Янов разглежда най-ярката, страшна и загадъчна фигура на руската консервативна мисъл и, така да се каже, направо хваща бика за рогата.

Янов привежда достатъчно доказателства, че интересът към руския консерватизъм, към славянофилството и неговите забележителни фигури расте стремително на Запад. След книгите на Н. Бердяев и В. Зенковски, на Константин Леонтиев са посветени десетки книги, да не говорим за посветените на Аполон Григориев, братята Киреевски, А. Хомяков, Н. Страхов, И. Аксаков и изобико на славянофилското течение. „Както виждаме — пише Янов по повод книгите за Леонтиев — на Запад той не само не е забравен, но неговите идеи с все по-голяма отчетливост израстват като силно оръжие на твърде актуална идеологическа борба. Книгите за него намират голям пазар. Неговите мисли се поставят в основата на злободневни и опасни концепции. Излиза, че той е забравен само у нас. . . Там последната работа за Леонтиев е излязла през 1966 г., у нас, доколкото ми е известно, през 1915 г. Там последната дисертация за него е защитена през 1957 г., у нас — 1909. . . Толкова дългото и пренебрежително забравяне на философско-историческото наследство на Леонтиев, разбира се, не е могло да мине безнаказано. То практически ни направи беззащитни, меко казано, срещу неговите своеволни западни интерпретации. Без да говорим за вредата, която нанася това на пълнотата и насочеността на нашите знания за историята на своята собствена обществена мисъл. Още по-опасни обаче бяха последствията от това забравяне за нашата публицистика, където тъкмо сега си спомниха изведнъж името на Леонтиев. И си го спомниха неочаквано ярко. Съвсем не като почтена литературна древност, а като жив предмет за спор, дискусии. Може наистина да се твърди, че през последните петдесет седмици

името на Леонтиев се мярка в периодиката по-често, отколкото за предшествуващите петдесет години. За него спореха. Повдигаха го на щитовете и го потапяха в калта, пречупвайки в него публицистическите си копия. Ако едни възхитено препоръчват Леонтиев като „Чаадаев на 60—80-те години“, а други клеймат Леонтиев за шовинизъм, великодержавничество, мистицизъм и фанатизъм, то в резултат на всичко това пред читателите се явява някакъв образ на двама Константин Леонтиевци. Два несъвместимо различни образа, единият от които е велик човек, прозрял през столетията, а другият — мрачен анахорет, неразбрал даже своето време. Единият — пророк, а другият — претенциозен невежа. Единият — гордост за Русия, а другият — неин позор. И ако едно такова „разделяне“ на Леонтиев може да се разбере в миналия век, когато различията в оценките за него са отразявали различията между партияте, борещи се за господство над умовете в предреволюционна Русия, то как да си го обясним сега? Не с тези пропуски ли в нашите знания на историята на руската консервативна мисъл, за които се говореше по-горе? („Вопросы философии“ кн. 8, 1969, стр. 97—98).

Приведох дълъг цитат, тъй като мисълта в него има далеч по-общо значение и не се отнася само до Константин Леонтиев, а и до славянофилството като движение, до най-ярките му фигури. За мене особен интерес представлява опита на Янов да преодолее реалните методологически трудности за оценка и изследване на руската консервативна мисъл. Той вижда сложността на своята задача, както и нейното неочаквано задълбочаване в това, че в малкото работи, написани през последните десетилетия и посветени на тази тема, по-специално на ранното славянофилство, като правило преобладава смесването на славянофилството с охранителството, с черносотничеството, нещо характерно и за много западни изследвания на същата тема. Ако, казва Янов, ние продължаваме да се ръководим от тези представи, то не бихме успели да разберем даже хрестоматийната декларация на Херцен: „С тях (славянофилите — б. м.) започва прелом в руската мисъл. И когато ние казваме това, струва ни се, нас не биха могли да ни подозират в пристрастия. . . Да, ние бяхме техни противници, но много странни: ние имахме една любов, но не еднаква . . . И ние като Янус . . . гледахме на различни страни в същото време, когато сърцето беше за едно“. Янов цитира и откровението на Огарьов, където той нарича славянофилите „пророци на руското гражданско развитие“. Янов основателно задава въпроса — какви са тези „дърти охранители“, реакционери, които са имали една любов и едно сърце с Херцен и Огарьов. Единственото спасение авторът вижда в разработването и уточняването на ред основни понятия, необходими за анализ на реакционните идеологии. „Във всеки случай — пише той, — за да се обясни по какъв начин някои от тези идеологии, оставайки несъмнено реакционни, въпреки това в конкретно-исторически обстоятелства също така несъмнено са били способни да изпълняват — и са изпълнявали! — позитивна социална функция. Руската история знае поне три такива идеологии. Това най-напред е толстоизма, позитивната функция на който на определен етап от общественото съзнание е призната безспорно след ленинските работи за Толстой. . . Това, на второ място е, макар и тази гледна точка да се оспорва — ранното или класическо славянофилство. И на трето място — народничеството. . .“

В такъв случай възниква въпросът — как да отделим подобни аномалии от общата маса реакционни идеологии? Според Янов схематически този въпрос се свежда към разделянето на реакционните идеологии минимум на два типа — охранителни и консервативни. В качеството на критерий за такова разделяне той назовава отношението на всяка от тях към съществуващата социална и политическа структура. Той илюстрира своята теза с пример от руската история. Така наречената „официална народност“, т. е. охранителското течение, е изхождало от нерушимостта на съществуващата структура и е разглеждало всяко изменение в тази структура като революция, катастрофа, гибел за системата. Обожеествявайки деспотическата власт като върховен гарант за нерушимостта на системата, охранителите неизбежно обожеествяват и другите нейни елементи — крепостното право, цензурата, църквата и т. н. Не е така с консерваторите. В основата на консерватизма лежи предпоставката за непрекъсваемостта на определена културна традиция, за приоритета и нерушимостта само на един елемент от съществуващата структура, бил той православието, народността или византизма. В името на оптималното функциониране именно на този елемент, консервативната мисъл като правило проектира друг, различен от съществува-

ция, набор връзки с другите елементи на системата и по този начин всъщност проектира друга структура.

По този начин Янов характеризира с любимия на западните изследователи на руското общество развитие „деспотически стереотип“ охранителите, а консерваторите вижда като техни противници. Техният „стереотип“ според автора е друг, а елементите на структурата, която за тях е скъпа, се оказват „независимост на духа, съвестта и мисълта“. Поради това, смята той, те са против крепостното право, против цензурата, против принципите на „Свещения съюз“, против хипертрофията на държавата. Те не са против самодържавието, но защо? Защото самодържавието по техните утопически проекти изпълнява само спомагателна роля — да съблюдава външната безопасност, свободата в Русия. В частност свободата на словото, представляваща за славянофилите нещо като вълшебен ключ към омагьосания замък на самотнитостта. Щом самодържавието престане да превръща поданика в роб и започне да упражнява своята неограничена власт за несвойствени досега за него функции, то в същия момент руският народ ще престане да се занимава с политика и ще се отдаде на „свободата на духа, творчеството и словото“. Това именно са пророчествували славянофилите и консерваторите, такъв е бил техният идеален план за руския живот.

Пътном Янов дава една периодизация на еволюцията на руското славянофилство. „Класическото славянофилство умря още преди да изтекат шестдесетте години. Завърши цял етап от развитието на консервативната мисъл. Рухна цяла система от идеи, свързани с либералния национализъм.“ Той смята, че безпощадният критик на славянофилската утопия е бил самият живот. Над тази утопия е надвиснала най-страшната присъда — тя е започнала да се осъществява. Не трябва да се забравя че реформите на Александър II в значителна степен са били вдъхновени от славянофилството. И това е било краят на бляховете и крушени на утопиите. Защото падането на николаевския деспотизъм е донесло съвсем не разтваряне на политиката в хармоническото сътрудничество на всички социални слоеве, а точно обратното — най-жестока, нечувана политическа борба. В тази връзка Янов разглежда следващия етап от развитието на славянофилската мисъл, а Константин Леонтиев вижда като типичен ревизионист на славянофилските идеи, който се бори против акасовския панславизъм, против „почвеничеството“ на Достоевски, против безидейния национализъм на охранителите.

Има някои вдъхновени пасажии в тази статия на Янов, които предвещават нови и плодотворни изследвания: „Него — пише той за Леонтиев — го погуби консервативната утопия, погуби го това, че в Русия беше невъзможен консерватизма, оставал в нея винаги в задния двор на политическия живот. . . Трагедията на Леонтиев беше трагедия на руския консерватизъм. Защо консерватизмът се оказа исторически безплоден в Русия? Защо съумяваше да изпълни позитивна социална функция само оказвайки се в опозиция към властта, оказвайки се всъщност род либерализъм — това е друга история, в нея други са проблемите и други героите. . . Блестящ полемист, хвърлил предизвикателство към всички светини на интелигентна Русия, безстрашно поел срещу себе си огъня на противниците на самодържавието, той не дочака благодарности от затыпалата бюрокрация, потънала в дребни интриги, от жабите в руското политическо благо. Неговите противници го презираха, съмишлениците го ненавиждаха, а покровителите — пренебрегваха.“

Със статията „Загадката на славянофилската критика“ на същия автор сп. „Вопросы литературы“ откри своята дискусия. И тук Александър Янов търси нов методологически подход, като посредством анализа на литературната критика на славянофилите изследва развитието на руското обществено съзнание през първата половина на миналия век. И тази статия се отличава със смели постановки, тя е дело на същото темпераментно перо. По всяко лице, че авторът се е посветил на тази тема и неговите наблюдения и размишления в рамките на статии за списанията, са само част от по-големи изследвания. Янов намира непреодолима потребност у руското обществено съзнание след Петър Велики да създаде своя национална идеология, готовност да приеме такава идеология. Според него нещата са се сложили парадоксално — през тридесетте и четиридесетте години на миналия век в Русия едновременно се формират две конкуриращи се национални идеологии: „официозната народност“ и славянофилството. Това са две системи от възгледи, еднакво претендиращи да играят ролята на национална идеология. И това е общото

между тях. Във всичко останало те са различни. Това той нарича „загадка на руската обществена мисъл, едно от фундаменталните нейни противоречия, без разрешението на което е трудно да се претендира за нейното разбиране“.

А. Янов предлага хипотезата, според която всяка от тези идеологии е трябвало да създаде своя литературно-критическа концепция и именно на основата на тази концепция се стреми да докаже вътрешното противоречие между двете идеологии. Централният пункт на славянофилската литературна концепция според автора е, че в Русия няма литература. Това свое екстремистко отношение, за разлика от Белински, който започва със същото твърдение, славянофилската критика повтаряше не само през тридесетте години на миналия век, но и през следващите десетилетия. Това твърдение произтича от убеждението на славянофилите, че не може да се счита за национална литература тази „непрестанна клевета на така наречената действителност“, която се разпространява от „натуралната школа“.

С други думи, като признаваха Пушкин и Гогол за велики художници, славянофилите отричаха тяхната насока, отричаха натуралната школа. Първият техен аргумент за това отрицание е, че в произведенията на „натуралната школа“ всичко е несамостоятелно, заимствувано, вторично. Според тях направлението е заимствувано от най-новата френска литература. Вторият аргумент, който е главен, „натуралната школа“ не показва никакво съчувствие към народа, тя така лекомислено го клевети, както клевети и цялото общество. Тук Янов щателно анализира програмната статия на Ю. Самарин срещу „Современник“ и срещу Белински. Той казва, че славянофилите не са успели да разберат, че именно „натуралната школа“ е била единствената възможна руска литература тогава. Като същински религиозни фанатици те не са искали да обяснят грешките на своите идейни противници. Те са били готови да изгорят на своя критически огън „еретиките“, посмели да говорят за простия руски народ не коленопреклонно. Натуралната школа според славянофилите анализира и посяга на всички светини на руския народен живот, за тях народът е не само свят, чист и мъдър, но и безкрайно по-високоиздигнат от изродилата се и израждаща се „публика“. И не „публиката“ трябва да учи народа, а тя да се учи от народа. Във всичко това според Янов е била слабата страна на ранната славянофилска критическа конструкция. Интересно е обаче, че тук именно Янов търси да открие и силната страна на литературно-критическата концепция на ранното славянофилство. „Настоявайки — пише той — именно на първоизданната чистота на „народа“ като пазител на националното предание, протестирайки именно против „публиката“ като чуждо тяло в националния организъм, те (славянофилите — бел. моя) дойдоха до основополагащи мисли за необходимостта от изработване на национално самосъзнание, като задължителен етап на общественото самосъзнание, като негова първична форма. Ето защо, струва ми се, в това мъчително бавно и противоречиво движение на общественото съзнание, всяка крачка от което се е завоювала в жестока борба, славянофилите също са изпълнявали някаква своя, обективна необходима функция. Само ако допуснем това, ние ще можем да разберем важната мисъл на Херцен, че „появяването на славянофилите като школа и като особено учение е било свършено на място“, че „на нас ни беше необходимо да противопоставим нашата народност против онемченото правителство и своите ренегати“, че „Киреевски, Хомяков и Аксаков свършиха своята работа... те спряха увлеченото обществено мнение и заставиха да се размислят сериозните хора“. („Вопросы литературы“ кн. 5, 1969, стр. 99).

Янов развива тези свои мисли в полемика с традиционното за мнозина представители на съветската наука гледище за славянофилите като стари крепостници, реготгади, охранители, гледище, в което няма, според него, никаква пукнатина през цели десетилетия от развитието на съветската обществена мисъл. Той предава особено значение на похвалите за славянофилите в устата на техните люти врагове, които водеха с тях борба не на живот, а на смърт — Херцен, Белински, Чернишевски. Ако ние, според Янов, наистина имаме работа с безпристрастни свидетели, каквито са борците от враждебния на славянофилството лагер и техните показания се разминават с нашите изобличения без уговорки, то наше пряко задължение пред собствената ни научна добросъвестност е или да докажем погрешността на тези показания, или да признаем поне собствената си позиция за неокончателна. Още повече, че поради неплототворността на догматизираната наша позиция към славянофилството, то си е останало бяло петно, „тера никогнито“ в историята на нашата обществена мисъл. Пред нас е проблема голяма и сложна, която

не само не е решена, но е немислимо да бъде решена чрез простото осъждане на славянофилите без съд и следствие. „Ако — продължава Янов — не разберем основните черти на славянофилския модел, неговата социалност и демократизъм, ние не бихме могли да разберем много от изказванията на славянофилските идеолози. Само ако разберем сложността и мащабите на поставената пред нас проблема, бихме могли правилно да анализираме и литературно-критическите концепции на славянофилството.“

Янов извежда всички основни постулати на славянофилската критика в изказванията на Самарин, Константин Аксаков, Киреевски, Хомяков и други от тяхното обожествяване на народа и неговата самобитност, от тяхната непримирима вражда срещу салонната публика. На основата на анализа на някои публикации в ултрареакционния „Маяк“, Янов се стреми да докаже своята теза за разлика между ранните славянофили и охранителите в николаевската епоха, диаметрално противоположните им литературно-критически концепции. Чужд на апологетиката, Янов се стреми аналитично да разграничи ранното опозиционно славянофилство, изиграло роля в изработването на руска национална идеология, самостоятелно и независимо в своите гледища, от официозната „народност“ на неговите съвременници и късното охранителство на неговите последователи.

Изглежда редакцията на „Вопросы литературы“ предварително е запознала редица автори и специалисти с дискуссионната статия на А. Янов, защото още в същата книжка пета на списанието се появиха статиите на С. Покровски и В. Егоров, които изказват свои гледища по повдигнатите въпроси или изцяло оспорват положенията в статията на Янов.

*

До предаването на кн. I-ва на „Литературна мисъл“ в печатницата, дискусията не е завършила, а редакцията на сп. „Вопросы литературы“ е обещала заключителна статия. Така че ние можем да разглеждаме само материалите, излезли в посочените три книжки на тази година.

Най-общо авторите, според изказаните от тях мнения в дискусията, могат да се разделят на три групи. В първата група влизат статиите на С. Покровски и А. Деметиев, в които се оспорва самата тема на дискусията, т. е. твърди се, че не съществува никаква „загадка“, че изобщо повдигането на въпроса за славянофилството е несвоевременно. Това, според тези автори, е решен въпрос в светската наука, в общи линии той е ясен и няма никакво основание да се преразглежда датановищата по него. Във втората група са статиите на Б. Егоров, А. Иванов, Л. Фризман, В. Кожинов, в които горещо се подкрепя темата за сегашната дискусия. Тези автори смятат, че дискусията е изключително съвременна, че отдавна е време сериозно да се разгледа славянофилството. Всеки от четиримата автори оспорва Покровски и Деметиев не само по отношение правомерността на темата на дискусията, но се стреми да разкрие своите възгледи за природата на славянофилството. Към третата група могат да бъдат причислени статиите на Е. Маймин и В. Кулешов, които не оспорват тезата, че дискусията е съвременна, но повече са склонни да приемат рязко отрицателните характеристики на Покровски и Деметиев за славянофилите и техните социално-политически позиции.

В статията си „Мнима загадка“ (заглавието достатъчно ясно характеризира позицията на автора) С. Покровски смята, че най-уязвимото място в опита на Янов да повдигне отново въпроса за литературното наследство на славянофилите е липсата на ясна и категорична оценка за класовата позиция на славянофилите, „която у тях е била прикрита с пискливи заклинания за „националния дух“, народа . . .“ Всеякви опити за определяне природата на това течение в руската обществена мисъл без анализ на неговата класова същност биха били безуспешни. И така авторът се спира преди всичко на класовата позиция, заста от славянофилите в идейната борба в предреформена Русия. Според него произходът на особено славянофилска идеология трябва да се търси в нажежената революционна атмосфера след 1848 г., когато помешниците са силно изплашени за своята власт и позиции от развитието на Русия по „западен“, капиталистически път. В основата на славянофилското течение Покровски вижда страх пред развитието по западен път, породил социални сътресения и революции. Оттук, смята той, произтича критиката на петровските реформи, проклятията по адрес на гнилия Запад, призивите за отказ от лъжливите

ценности на неговата култура, проповедите за самобитно развитие. Оттук, според него, произлиза и славянофилската програма за предотвратяване растящата вражда между народа и господарите, изобличаването на „публиката“, чужда на народа. За своите полемични цели Покровски използва прочути анекдот, разказван от Чаадаев, че когато К. Аксаков пуснал брада и почнал да ходи по московските улици с дървено руско облекло, народът го смятал за персиец. . .

Покровски смята, че и без да откължествяваме славянофилството с „официалната народност“ все пак трябва да признаем, че неговата доктрина е била близка до правителствената. Като превъзвисяват народа — казва той, — те превъзвисяват не свободолюбивия му дух, а неговото смирение, покаяние, търпение и любов. Известна е славянофилската ревностна поддръжка на руското православие. Според него всичко това е дало отражение във формирането на принципите на славянофилската литературна критика.

След тази, общо взето известна досега в съветската наука трактовка на славянофилството, Покровски поставя крамолния въпрос, който фигурира почти във всички статии по дискусията — как тогава да си обясним отрицателното отношение на славянофилите към крепостничеството и бездушния николаевски деспотизъм, как да си обясним високите оценки за славянофилството и славянофилите, давани навремето от техните идейни противници? Следвайки традиционното обяснение, което Янов нарече „стереотип“ в съветската наука, Покровски отговаря: невъзможността от по-нататъшното съществуване на крепостното право през тези години е била осъзната от мнозина поне малко далновидни помешчици, виждайки колко силно е опъната струната и очаквайки с ужас нова пугачовщина. Тук той се спира и на някои противоречия в лагера на славянофилите във връзка с освобождението на селяните. „Да разпространяват православието — пише Покровски, — да проповядват духа на християнското смирение, да свържат селяните чрез общината във всеобща обвързаност и по този начин да обезпечат за себе си прежната власт и доходи — ето към какво са се стремели славянофилите“ (кн. 5, стр. 121.).

Положителните отзиви за славянофилите от страна на Херцен, Белински, Чернишевски и други Покровски обяснява също така просто: революционните демократи не бяха сектанти — казва той — и като се стремяха да усилят натиска от страна на всички опозиционни сили на политиката на правителството, поддържаха славянофилите в тяхната критика към политиката на самодържавието.

Само след като вникнем в същността на тази позиция на Покровски в дискусията, можем да разберем неговите нееднократни категорични декларации, влизащи в противоречие с почти всички останали автори — „няма нищо загадъчно и удивително“, „мисля, че тук няма никаква проблема“, „излиза, че да преразглеждаме характеристиката на славянофилството като реакционно течение няма никакви основания“.

Близка по дух, само че заменила категоричността на преценките с полемична ирония, намирам статията на А. Дементиев в кн. 7 на „Вопросы литературы“, наречена „Концепция“, „конструкция“ и „модел“. Дементиев смята, че С. Покровски по-малко или повече сполучливо е формулирал разпространената в съветската наука гледна точка за славянофилството. Той иронизира Янов, че е решил да стане първооткривател на открита вече Америка, както и неговите твърдения, че славянофилството си остава бяло петно, „тера инкогнита“ в историята на руската обществена мисъл.

В общи линии А. Дементиев се придържа към гледището за славянофилството, изложено преди това на страниците на сп. „Новый мир“, като тук се спира на редица по-частни въпроси, с оглед новия етап на дискусията. Според него и „конструкцията“, и „модела“ на славянофилството, изградени от Янов, събуждат много недоумения, възражения, бележки. В развитието на руското национално самосъзнание, според него, Янов преувеличава значението на славянофилите, а намалява значението на революционните демократи, на Пушкин, Гогол и Чаадаев. . . и идеолозите на официалната народност, и славянофилите са развивали не национално, а националистическото самосъзнание, изработвали са не национална, а националистическа идеология. . . А нали националната и националистическата идеология — това не е едно и също. И, разбира се, напредничавата обществена мисъл на Русия не е имала никакво отношение към създаването на националистическа идеология.“ Дементиев вижда причините за възникването на славянофилската идеология също в страха от народното въстание и революционните идеи, а

нейната цел — в освобождаването на селяните отгоре, при съхраняването на властта на царя, на църквата и при съблюдаване интересите на дворянството. Естествено, при тази своя позиция Дементиев също не вижда никакви загадки в славянофилството и неговата литературна критика, намира, че Янов поставя мнимки загадки и несъществуващи проблеми. „Идеализацията на славянофилите — завършила той, — на тяхната философия и „теория на самобитността“, на техния „патриотизъм“ и отношение към Запада, на тяхната „народност“ и „народолюбие“ ни шо освен вреда не са принасяли и не могат да принесат“ („Вопросы литературы“, кн. 6. стр. 129).

Прав беше Фризман, автор на една от най-добре аргументираните статии, който не без чувство за ирония писа: „Сполучливо начало на дискусиата беше ярко написаната, съдържаща много свежи наблюдения статия на А. Янов. Нека тя да не е лишена от недостатъци, нека в аргументацията на автора да има слаби места, като цяло неговата работа, внимателна към фактите и заострена против шампите, ще способствува, както на мен ми се струва, за преразглеждането на традиционната гледна точка по обсъжданите въпроси. Но справедливостта изисква да се каже, че много повече, отколкото А. Янов, направи за това другият участник в дискусиата — С. Покровски. Неговата статия „Мнима загадка“ оказва на всички, които размишляват върху по-нататъшните пътища за изучаването на славянофилството, наистина неоченима заслуга. В нея последователно, всестранно и недвусмислено е изложено именно това отношение към проблема, вследствие на което тя досега се е изучавала недостатъчно и неудовлетворително и което пречи за нейното непрезвето и обективно изучаване сега. И наистина какво да се изучава, когато и така всичко е ясно?..“ („Вопросы литературы“, кн. 7. стр. 139).

Участникът в дискусиата В. Кулешов правилно отбелязва, че един от най-спорните се е оказал въпросът за произхода на славянофилството. С. Покровски, А. Дементиев, както и опониращия им по други въпроси Б. Егоров считат славянофилството за течение, възникнало от страх пред революцията, течение консервативно, обективно способствувало за укрепване устоите на старата руска държава. Към друго мнение клонят А. Янов, А. Иванов, В. Кожин, които смятат, че славянофилството е реакция на обожествената царска власт, славянофилите са обичали народа като алфа и омега на всяко освободително движение. В статията на Фризман имаше една тънка бележка по повод мнението на Покровски, че славянофилството е произлязло от страх пред революционна Европа, особено разбунтувана през 1848 г. Фризман намира за удивително това мнение на Покровски, известен историк на руската обществена мисъл. Той казва, че да се придържа към това мнение означава да забравяме, че първите манифести на славянофилството се явяват през 1839 г. — статите на А. Хомяков „За старото и новото“ и на И. Киреевски „В отговор на А. С. Хомяков“. Друг участник в дискусиата добавя, че само недоразуменията на николаевската цензура са попречили за рождена година на славянофилството да приемем 1835 г. Л. Фризман най-добре характеризира гледището на една от спорещите страни по повдигнатия въпрос. Той смята, че славянофилството се е появило в условията на следдекабристка Русия не от страх пред революцията, а от нейния разгром. И славянофилството, и западничеството, според него, са се формирали в една и съща социална среда, били са предизвикани на живот от едни и същи потребности на времето, което е определило общността им в много важни цели. И едните, и другите, както и най-големият славянофилски анагонист — Чаадаев — са стояли „пред неразгадания свинк на руския живот...“ те еднакво са питали: какво ще излезе от това? Така да се живее е невъзможно, бремето и нелепостта на настоящето са очевидни, непоносими — къде е изходът?“ Това са думи на Чаадаев.

Л. Фризман, както А. Иванов и В. Кожин, поддържа мисълта на Б. Егоров за целите на сегашното обсъждане проблемите на славянофилското наследство. „... Важно е — беше писал Егоров в кн. 5 — всеки от участниците в дискусиата да разкрие преди всичко своя възглед за природата на славянофилството.“ Според тази гледна точка, нужна е не апологетика на славянофилството, не и неговото отрицание, а изучаването му като система от възгледи, всички елементи на която са взаимосвързани и взаимопределени. От това гледище естествено славянофилството може да бъде разглеждано само като „противоречиво единство“. „Ние — казва Фризман — можем да симпатизираме на борбата на славянофилите против крепостното право и недоволно да се мръщим, припомняйки си тяхната апологетика на православието. Но в действителност славянофилите атакуваха крепостничеството между другото и с оглед на неговата амо-

ралност, неговата несъвместимост с учението на Христа, тяхното ревностно православие (колкото и реакционно да е то само по себе си) е изостряло тяхната вражда към крепостното право.“ По същия начин се обяснява и как техният страх от революцията, като рожба на угнетените, е стимулирал борбата им с угнетителите, с робството, борба, която понякога е достигала голяма изобличителна сила. Именно в тази реална връзка и взаимообусловеност между противоположните начала в славянофилството Фризман търси разрешение на проблемите, поставени в обсъждането.

По различен начин тази група от спорещите тълкува и известния месианизъм в славянофилството, нещо което Покровски и Дементиев наричаха национализъм. „...Своеобразният месианизъм, увереността, че руският народ е призван да покаже на всички други народи път към идеала, довежда славянофилите не към националистическо високомерие, а обратно, към изключителна възкителност към себе си и своята страна. Избранничеството налага огромна отговорност.“ Това са думи на Б. Егоров, които се цитират и в други статии. След тези думи Фризман допълня — „докато Русия си остава робовладелческа страна, по мнението на Хомяков, тя няма право на нравствено значение.“ „По такъв начин — казваше Хомяков — на мене ми се струва свършено естествено враждебното чувство, което хранят към нас чужденците.“ Именно тази непримиримост, непреклонност, безкомпромисност — все черти, отличаващи ранните славянофили (Херцен смяташе, че Аксаков е човек способен да изгори на площада за своите убеждения) трябва да бъдат обяснени.

Интересно е да се отбележи, че някои от участниците в дискусиата (първ между тях А. Янов в кн. 7) обърнаха внимание върху противопоставянето на умозрителната, рационалистическа философия и философията на откровението, на вярата. Както знаем, в този пункт редица от славянофилите бяха съвременници на Киркегор и духовни предшественици на Достоевски, на руския и западния екзистенциализъм. Други участници в дискусиата именно тук, в борбата на славянофилите срещу рационалистичната философия на Хегел, в когото те са виждали предшественик на съвременния материализъм, намираха един от слабите им, ретроградни пунктове. В тази връзка някои от участниците в дискусиата изтъкнаха „вносното“ в идеологията на славянофилите, по-точно влиянието върху тях на Шелинг и немския романтизъм при обосноваване на идеята за месианската роля на славяните.

Съпоставяйки всички на първ поглед противоречиви факти от позицията на славянофилите по идейните и социални проблеми на своето време, Л. Фризман вижда съдбата на това направление в руската история като по своему трагична. Този трагичен отпечатък може да се види във всичко отнасящо се до тяхната идеология. Мечтаейки да видят Русия вървяща по собствен, изконен, различен от западния път, те често обективно са съдействували за по-голям простор в развитието на капитализма в Русия. Според Фризман „загадката“ на литературната критика на славянофилите е също свързана с това „противоречиво единство“, каквото представлява тяхната идеология. Той не е съгласен с мнението на Янов, че загадката на литературната критика трябва да се търси в славянофилския извратен демократизъм, в тяхното религиозно преклонение пред народа, а в отношението на славянофилите към литературата и изкуството, в техния утилитаризъм, що се касае до изкуството, в съпротивлението, което литературата е оказвала при опита да бъде превърната в рупор на славянофилските идеи. „Техният подход към литературата — пише Фризман — въобще беше в непримиримо противоречие с обективните закономерности на нейното развитие. Именно поради това присъдите, произнесени от славянофилската критика, се оказаха недълготрайни и поучителни за бъдещите поколения преди всичко със своите отрицателни уроци.“

Един от участниците в дискусиата (В. Кулешов) нарече статията на В. Кожинов „За главното в славянофилското наследство“ „най-възторжена по отношение към славянофилите“. Кожинов намира, че самият термин „славянофилство“ носи случаен и не съвсем определен смисъл. Най-същественият признак, който според него характеризира славянофилството, не е любовта към славяните, а утвърждаването на принципа на с а м о б и т н о с т т а в историческата съдба и култура на руския народ, взети в сравнение със Запада и Изтока. По този начин терминът придобива съвсем двойствен смисъл и значение — от една страна, с него се означава съвсем определено учение, сформирало се през 1830—1850. Но едновременно с това като славянофил-

филство се обозначава извънредно широката и разнородна тенденция в развитието на руската обществена мисъл, която се основава на идеята на самобитността на Русия и нейната историческа съдба. Тази тенденция, според него, не е пряко свързана с опозицията на реформите на Петър Велики, а далеч ги предшества. Той я вижда в идеологията на „Третия Рим“, формирала се през XV—XVI векове у поддръжниците на древното благочестие и продължаваща до днес в редица среди на емиграцията в лицето на „евроазиатците“, „сменовеховците“ и т. н. В този смисъл авторът смята, че сегашната дискусия е посветена на славянофилството в по-тесния смисъл на думата, но едва ли можем да разберем славянофилското учение, ако не изследваме неговите извори и неговото отражение по-късно, ако не го разглеждаме на фона на хилядолетните традиции и борба за самобитна руска култура. Славянофилството е част от тази традиция, от тази идея за самобитност на руската култура. Критиката на В. Кожинов към А. Янов е в известен смисъл „отдясно“. Той смята, че Янов помества славянофилите само в линията на реакционните и консервативни течения в руската история и мисъл, по този начин оставя всичко напредничащо на страната на руското западничество. По този начин именно борбата между западното и самобитното направление в руската обществена мисъл се отъждествява с борбата между напредничащото и изостаналото, между новото и старото, между жизнеността и закостенялостта, като западничество става еталон на прогресивност. Според Кожинов това абсолютно не съответствува на реалните факти. Той казва, че и митрополит Иларион, и най-близките съратници на Ярослав Мъдри, и привържениците на идеята за „Третия Рим“ са били между „напредничащите“ хора на своето време. Че голяма част от декабристите са принадлежали към сторонниците на идеята за руска самобитност и са отричали петровските реформи, че Бакунин и народниците, Огарьов и Херцен също са споделяли тези идеи. „Тяхното — пише той — минало западничество след 1848 г. постепенно се заменя от идеята за самобитното развитие на Русия. Той цитира думите на Херцен: „По някаква странна ирония на мене ми се налагаше. . . да проповядвам на Запад част от това, което през четиридесетте години проповядвах в Москва Хомяков, Киреевски. . . и на което аз възразявах“. Кожинов иска да каже, че „самобитничеството“ съвсем не е тъждествено на консерватизма и антиреволюционността, че има революционни „самобитници“ и крайно консервативни „западници“. Той поддържа мисълта на Херцен, че Русия се е формирала на други основания, не както Европа, в частност без римско право и че самобитничеството само по себе си няма определена политическа окраска, че тази идея е споделяна от различни, даже противоположни идеологии. В този ред на мисли той подхваля, че собствено идеологическият водораздел преминава не между западничеството и самобитното направление като такива. Грешката, според него, в изучаването на славянофилството най-ярко се проявява в това, че западничеството априорно се оценява по някакъв по-висок бал. Той критикува статиите на Б. Егоров и Л. Фризман в същата дискусия. В тях, според него, славянофилството често се оценява по пътя на съпоставянето му със западничеството, като положително се смята само това, което сближава славянофилството със западното направление.“ С други думи — пише Кожинов, — за да се говори сериозно за славянофилството, е необходимо да се откажем от етикетите и да изследваме конкретната същност на идеята за самобитността в различните ѝ форми“ („Вопросы литературы“, кн. 10, стр. 118).

Едва след това въстание, което въобще нямаше предвид методологическите въпроси при изследването на славянофилството и предизвика не едно възражение, Кожинов пристъпва към непосредствена характеристика на ранното славянофилство. Централните фигури на това течение Кожинов смята за дълбоки и самобитни мислители, поставили цял ред сложни философски и други въпроси. Тук той се връща към една статия на Дементиев от 1968 г., в която се оспорва неговото, на Кожинов, разбиране за позицията Чаадаев, развито също през 1968 г. на страниците на „Вопросы литературы“. Във връзка със сегашната дискусия тук представлява интерес само това място, където Кожинов тълкува мисълта на Чаадаев, че западнически настроената руска „публика“ може да оцени руската мисъл само тогава, когато тя бъде оценена във Франция. В случая Чаадаев има предвид не мисълта на някой друг, а именно на Хомяков. А познато е, че Чаадаев беше далеч от славянофилските кръгове.

Същността на славянофилството В. Кожинов вижда в утвърждаването на принципиалната самобитност на Русия, нейния начин на живот, нейната култура, нейната руска мисъл.

Той потвърждава мнението на Фризман, че интересът към славянофилството на Запад е пораснал и расте непрекъснато преди всичко от интереса към Русия, към руския народ, към неговите национални особености, които славянофилите са се мъчили да разберат. Той смята, че трябва да се отговори на този интерес, но това не би могло да стане по пътя, предложен от Покровски и Дементиев, тъй като последните разглеждат единствено социалната позиция на славянофилите, а всъщност при новите изследвания тя остава на втори план, докато на първи план излиза въпросът за руската национална самобитност. Във връзка с това Кожинов се спира на една твърде характерна за западната наука представа за славянофилството и неговото направление. Става дума за философските му извори и основи. Известно е, че изходният пункт в развитието на общоевропейската философска мисъл се търси обикновено в древногръцката философия. Но тя, древногръцката философия, е стигнала до европейските народи по два пътя — чрез Рим и Византия, която вече в IX век предава своята система на възпитание и образование на славяните. А именно във Византия — тук Кожинов се обръща към едно общо място в историята на европейската мисъл — водещ философ е не Аристотел, бащата на логиката, а Платон. Славянофилите продължават именно тази „платоновска“ линия във философията, те продължават тази хилядолетна „византийска“ традиция, мъчат се да я осъзнаят и продължат. Тази линия, според тях, съставлява главната и изключително ценна реалност на руската култура и преди да се критикува западното тълкуване на идеите на славянофилите, трябва дълбоко да се проучи тяхното философско наследство. Без да отрича идеалистическата насоченост на техните идеи, Кожинов припомня, че в руслото на идеалистическата философия от Сократ и Платон насетне, са се родили дълбоки и необходими за човечеството философски открития. И така, Кожинов не вижда никакво „староверство“ в основните философски търсения на славянофилите, а търсения на хора, стоящи на равнището на съвременната им световна философско-научна мисъл и дори предшествували я в много отношения. В този дух той критикува не толкова свършено противоположните гледища на Покровски и Дементиев, но и гледищата на обвинените в ревниво отношение към славянофилското наследство А. Янов, Б. Егоров и други.

Преди изказването на В. Кожинов за „най-възторжена“ към славянофилите се смяташе статията на А. Иванов в кн. 7. Още в началото на своята статия той обявя за загадка не само славянофилската критика, но и славянофилството изобщо. Той акцентува на това, че няма еднодушие дори по въпроса, как най-добре да се подходи към нейното разрешаване. Затова дискусията трябва да се признае за съвременна и, ако се окаже възможно, тя да се развие в други направления. Според него Янов е избрал най-неудобния терен за дискусия при положение, че иска да се изтъкнат положителните страни на славянофилското наследство, тъй като именно в отношението си към художествената литература славянофилите са се доближили най-много до охранителите. За да характеризира политическите позиции на славянофилите А. Иванов сравнява знаменитото писмо на Белински по повод „Преписка с приятелите“ с писмото на Константин Аксаков до Гогол по същия повод. Той смята, че и Белински, и Аксаков виждат „грехопадението“ на Гогол на едно и също място — откъсване от родната страна. Но тук завършва общото между тях и започват различията. Там, където Белински преминава към изобличаване на самодержавието, крепостното право и православното духовенство, Константин Аксаков търси „тлетворното влияние на Запад“. Но, според Иванов, може да се констатира, че понякога е бил прав именно Аксаков и поради това той поддържа стремежа на В. Кожинов, посрещнат с голямо недоверие от други, да изследва съвпадението на възгледите на Белински и Аксаков. Във връзка с това той казва, че в някои свои исторически оценки славянофилите са били далновидни и можем да ги видим в по-изгодна светлина, отколкото някои от западниците. Тук той се позовава на оценката на Ю. Самарин за историческата роля на Иван Грозни, насочена изцяло против оправданията на варварските методи в борбата срещу варварството, оправдания, намиращи място на страниците на сп. „Современник“. Като приема славянофилите за твърде несполучливо проявили се в областта на литературната критика, А. Иванов цитира знаменитите думи на Белински, които според него изглежда имат пряка връзка с въпросите за националното самосъзнание, предмет на тази и подобни на нея дискусии. Ето и тези думи: „Англичаните разбират, че талантът има пълно и свято право да бъде едностранчив и че той може да бъде велик в самата си едностранчивост. От друга страна, те така добре чувствуват и съзнават своето нацио-

нално величие, че ни най-малко не се боят, че може да му повреди разгласяването на недостатъците и тъмните страни на английското общество. . . само слабия, нищожен или състарения се народ, изживял целия свой живот до невъзможността да върви напред, обича да се хвали и повече от всичко се страхува да погледне своите рани: той знае, че те са смъртоносни, че неговата действителност не му предоставя нищо отраднo и че само в самозалъгването може да намери онези лъжливи утешения, за които са така лакоми слабите и немошните“. Значителен интерес представлява и апелът на А. Иванов за проучване и преразглеждане литературно-критическото наследство на Аполон Григориев, принципите на неговата „органическа критика“, която е развитие на славянофилските идеи, тяхна по-висока степен в областта на литературната критика.

Според А. Иванов отдавна е време да се възстанови историческата справедливост по отношение на славянофилите, да се скъса завесата, закрила като плътна пелена всичко, което се намира наядно от революционните демократи, безпросветната тъма, в която всички котки изглеждат сиви. Именно от тази гледна точка той не приема тезиса за славянофилите като напласнени от революцията, тъй като, според него, славянофилите са смятали, че в руския народ не е посято революционно семе, а значи и не са могли да се боят от нещо, което са смятали, че липсва. Той не приема и тезиса за славянофилите като апологети на тихия и покорен мужик по тази причина, че според него те ценят в руския народ не смирение, а общинния дух, противопоставен на индивидуалистическия буржоазен Запад. „Тези — завършва статията си Иванов, — които считат всички загадки „мними“, си струва да се замислят над въпроса: ще се справи ли тяхната концепция, претендираща за ролята на последна и неподлежаща на обжалване присъда, с тази своя роля?“

В хода на нашата информация беше цитиран Б. Егоров от Ленинград. Затова тук ще обърнем съвсем накратко внимание върху неговото мнение по повдигнатите въпроси. Егоров търси и намира близост между славянофилите и западниците по редица пунктове. Главното различие между тях той вижда в отговора на въпроса: „какво да се прави?“. Докато за западниците златният век е напред, то за славянофилите той е в патриархалните отношения, в някогашна Русия. Романтичната позиция на славянофилството обаче му е дала възможност да види много язви на настъпващата буржоазна цивилизация. Поради самия характер на тяхната позиция, те са противопоставили реална Западна Европа на идеална Русия. Нужна е била, според Егоров, фанатическата убеденост, каквато славянофилите имаха, за да не се ожесточат срещу правителството и църковното началство, които са ги гонили, за да не въстанат, а с трагическо смирение да продължават да доказват, че Русия е единствената страна с велико бъдеще: че православната църква стои над католическата. Той смята, че в разгара на полемиките на четиридесетте години на миналия век и двете страни са си отправили много несправедливи упреци, но само след едно десетилетие революционните демократи по-трезво и обективно са оценявали славянофилството.

Интересна е позицията на Е. Маймин и В. Кулешов в тази дискусия. „На мене — пише Маймин — ми е разбираем и близък общия патос в статията на А. Янов, неговият стремеж да покаже цялата сложност и нерешеност на славянофилския проблем.“ Но веднага след това той прави не по-малко категорично заявление: „За мене е разбираем не само общия патос от изказванията на А. Янов, но и патоса на съжденията за славянофилите — очевидно противоположни — на С. Покровски. С. Покровски, а след него и А. Деметиев явно (и справедливо!) се опасяват от апологетически разговор за славянофилите, опасяват се от нездрав, „еснафски“ интерес към тях. . . Но, доколкото аз разбирам, към това не призовават нито А. Янов, нито Б. Егоров. За това не мислят нито А. Иванов, нито Л. Фризман. Призивът към критическо изучаване на славянофилите в цялата им сложност и противоречивост е законен и няма нищо общо с апологията“ („Вопросы литературы“, кн. 10, стр. 103—104). Подобно е гледището и на В. Кулешов. „Ние — пише той — изобщо не сме противници на задълбочено, монографично, многоаспектно изучаване на славянофилите. Времето за това е наряло. Но иска ми се да посоча сериозността на темата, на връзката и с други, скъпи нам раздели от руската култура, на необходимостта от строг историзъм, научна обективност и класовост на подхода към нея. И, струва ми се, че оценката на значението на славянофилството както от страна на представителството на определени класови интереси, така и от страна на съпоставянето им с напредничавите течения на XIX век в Русия, всякога и в цяло ще бъде отрицателно. В отличие например от народниците, славяно-

филите никога не са свирили първа цигулка в руското обществено движение. В протекание на цялата своя история те са се „предпазвали“ от истински прогресивните течения и всякога са водили борба с тях“ („Вопросы литературы“, кн. 10, стр. 144).

Позицията на Е. Маймин и В. Кулешов може да бъде характеризирана и със заглавието на статията на първия — „Нужни са конкретни изследвания“. Според него недостатъчното, повърхностно познаване на славянофилството се отразява преди всичко на това, че те се възприемат вкупом, като едно лице, за тях се говори навсякъде обобщено, често Хомяков се обвинява с цитати от Данилевски, а Киреевски се обвиняват с позовавания на Константин Леонтьев. „Недостатъкът — пише авторът — от конкретни знания за славянофилите и на конкретен подход към тях, довежда до извлични и извънвременни характеристики, твърде неточни“ (стр. 106).

Маймин доказва тази своя теза не само по отношение фигурите на славянофилството, но и що се отнася до основните понятия, с които се бори. „За славянофилите — казва той — говорят, че са се стремили да върнат Русия към този път, от който тя се отклони при Петър Първи, и че те идеализират допетровските порядки. И все пак това е и справедливо, и в известен смисъл не съвсем справедливо. В известен смисъл това се нуждае от уточняване. В статията си „За старото и новото“ А. Хомяков пише за доромановска Русия: „Да търсим ли ние добро и щастие преди Романови? Тук ще ни срещне вълчатата глава на Иван Грозни, нелепите смутове на неговата младост, безправното царстване на Василий, ослепяването на внука на Донски, след това монголското иго. . . междубожиците, униженията, продаването на Русия на варварите и хаоса от кал и кръв. . . Навсякъде и всякога цареше неграмотност, безправие, разбойничество, крамоли. . . угнетения, бедност, неустойчивост, непросветеност и разврат. . .“ „Струва ми се — продължава Маймин, — че тези думи са не на А. Хомяков, а на П. Чаадаев. . . Както виждаме тук, не всичко е съвсем просто и праволинейно. Изучавайки славянофилите, ние често се оказваме пред лицето не само на различни, но и на твърде противоречиви съждения.“

Маймин апелира за по-голяма точност на оценките. Твърде праволинейните заключения поразяват много недоразумения и предразсъдъци в науката. Сравненията и съпоставките не всякога са доказателство. Известно е, че науката е отричана от мракобесите, но и от Русо, Толстой. Ние не можем да се съгласим с никой от тях, но това съвсем не означава, че трябва да смятаме Русо и Толстой за мракобеси. Според него възможните паралели между съжденията на ранните славянофили и изказванията на откритите поддръжници на самодържавието могат да имат само повърхностен характер. В миогледен и политически смисъл те са малко убедителни, а в етически план направо несправедливи. Тук Маймин се спира на отношенията между Лев Толстой и А. Хомяков, както и на близостта на разсъжденията им в някои пунктове. Това той прави с цел да покаже, че в историко-литературната област съществуват проблеми, които не се решават и разработват само от предубеждения. „Как — пише той — наистина може обективно и спокойно да се изследват литературните взаимоотношения на Л. Толстой и А. Хомяков, ако всяка възможна близост между тях, всяко даже ограничено съгласие, би означавало за нас близост и съгласие на Л. Толстой с „охранителната“, „официална“ мисъл, със защитниците на помещическите интереси“? Незаслужените и резки квалификации на ранното славянофилство, според него, са поставили славянофилите като че ли в някаква забранена за науката зона. Не че се отнасяме критически към тях, това е нужно и закономерно, но като че ли се стремим да да не ги забележим. Именно с тази логика на отношение към славянофилството, Маймин смята, се нанася вреда на историко-литературните знания. Това обединява не само представата за литературната дейност на ранните славянофили, но и представата ни за всички перипетии на литературата и обществената борба през миналия век. При това положение литературната борба получава до известна степен едностранчиво осветление, картината става плоска, обществените конфликти се лишават от тяхната жива острота, а историко-литературният процес от неговата истинска сложност. Докато в науката над А. Хомяков и Киреевски, Ю. Самарин и другите тежат отрицателни формули и изобличителни етикети, докато с тях в нашето съзнание се свързват оценки, които преди всичко ги дискредитират, а не характеризират, другояче не би могло и да бъде. „Ние — пише Маймин — се стремим — и отчасти въпреки фактите — да отделим Пушкин от сп. „Московский вестник“ главно затова, че в това списание са сътрудничали много от бъдещите славянофили. Ние едностранчиво тълкуваме отношението на славянофилите към

Дерматов — в името, така да се каже, на дерматовската „чистота“. Ние явно недооценяваме критическите статии на И. Киреевски за Пушкин. . .“

В. Кулешов смята, че теоретическото равнище на някои изказвания в дискусията, приюмие на спора все още не са на необходимото равнище. Той смята, че още със статията на А. Янов започва недоизказана, пълна със замълчавания и пресилвания интерпретация на славянофилската загадка. Според него фактът, че славянофилството не е „тера инкогнита“ е потвърдила самата дискусия. И той пита — не е ли тази емоционално обявена от А. Янов „тера инкогнита“ необходима само за „волно“ изучаване на славянофилството, без опори върху утвърденото и направеното досега. „Към славянофилите — пише Кулешов — трябва да се подхожда от две страни, както това е направил В. И. Ленин при оценката на Л. Толстой: трябва да се установи чии интереси са отразявали и да се съпостави тяхната позиция с позицията на най-напредничавите хора от това време. Тогава ние ще видим, че славянофилите са били дворянски либерали, които от страх пред революцията и за да разрежат обстановката, са отишли против интерната официална власт, поискали са да подобрят отношението между господаря и мужика, в съответствие със своята морално-етическа и религиозна теория.“ Въз основа на тази своя позиция Кулешов оспорва някои от съществениите пунктове в изказванията на В. Кожин и А. Иванов. Изобщо според Кулешов, в дискусията за славянофилите, твърде не върви на западниците. Той смята, че страстните защитници на славянофилите в дискусията силно преувеличават рационалното съдържание в техните трудове. По-специално Кулешов се спира на отношението на А. Хомяков към немската философия и Хегел като „към неограничен произвол на систематиката като област на чистия разсъдък“ и намира, че Хомяков дискредитира Хегел и западната философия като изразждане на рационализма, на анализа, стигнали до задънена улица.

Според Кулешов дискусията, която е имала за цел литературната критика на славянофилите, слабо е засегнала този предмет. Цялата енергия на участниците е отишла за обосноваване на общите им възгледи за славянофилството като идеологическо и политическо явление. Според него някои от участниците в дискусията твърде странно обясняват защо литературно-критическите възгледи за славянофилите са се оказали най-консервативната и дори реакционна част от техния мироглед. Същността на работата, според него, е в безплодния утопизъм, в консерватизма на славянофилската програма, в разрез с логиката на историята и в противоречие с очевидните факти на ежедневиия живот.

*

Книжката на „Литературна мисъл“ беше вече под печат, когато се получи 12-и брой на сп. „Вопросы литературы“, в който приключи дискусията. Тук са напечатани три обширни статии — на известния съветски познавач на славянофилството С. Дмитриев, отговорът на А. Янов и статията на С. Машински. И трите ведна или друга степен имат резюмиращ характер, но според бележката на редакцията изводите от дискусията са направени в статията на С. Машински. Читателите, които се интересуват от тези проблеми, трябва да се обрънат към самите публикации. Тук само накратко ще отбележим най-важните моменти.

С. Дмитриев смята статията на Покровски за „несъстоятелна научно-исторически“ (кн. 12, стр. 75), той не приема и статията на А. Дементиев, като се изказва за по-нататъшното изучаване на проблема с конкретно-исторически подход към него. Той смята, че една от грешките на почти всички участници в дискусията (с изключение на Л. Фризман) е разглеждането на славянофилството като нещо монистическо, иманентно-единно, хармонично; органично-цялостно, като вътрешно уравновесена система, балансирана във всичките ѝ части и частности, докато всъщност славянофилството е сложно и вътрешно противоречиво направление. Дмитриев е категоричен, че дискусията за ранното славянофилство ще бъде полезна за разработката на въпросите на руската обществена мисъл, литература и критика от миналия век и дори пропуските и пресилните формулировки, проявени в нея, могат да станат твърде поучителни. Той се съмнява, че това са проблеми, които могат да се решат веднъж за винаги. В научния живот така не става. Ако идеализацията на славянофилството може да навреди, то не по-малко вреди и застой би донесъл отказът от по-нататъшното изучаване на това течение в руската обществена мисъл.

В своя отговор на опонентите А. Янов заявява, че според него дискусиата е била сполучлива. Най-напред Янов отговаря на „архаистите“, т. е. на Покровски, Дементиев и Кулешов, които според него представляват дълголетната „антиславянофилска традиция“. Тук авторът всъщност само допълва своята аргументация, като слабото място на своите опоненти от тази група вижда в неумението да свържат реакционния характер на славянофилството с неговата опозиционност. Според Янов първата задача, свързана с изучаването на славянофилството, е преди всичко методологическа задача. „Защото както „антиславянофилската традиция“, така и породената от нея в ново издание „традиция на самобитничеството“ еднакво страдат от остра методологическа недостатъчност“ (стр. 90). Затова, като се присъединява изцяло към призива за нови конкретни изследвания, А. Янов прави бележка, че тези изследвания могат да се развият само на нова методологическа база, обогатена от опита на всички обществени науки и особено от съвременната социология. По-нататък Янов се спира на опита на В. И. Ленин и революционните демократи в критиката на реакционните идеологии и смята, че именно този опит е важен за новата методологическа база на изследванията. Ленин е дал класически образец на истинска историческа критика на консервативната утопия на Толстой, като реакционна в най-точното и най-дълбоко значение на тази дума, но не е спрял на това, не е започнал да съпоставя толстоизма вина с Желябов, нито с Победоносцев, а е потърсил позитивните моменти на тази реакционна утопия в дадения исторически момент. След като отговаря на „архаистите“ (и след като признава славянофилството за реакционно в точния и дълбокия смисъл на думата течение, но за разлика от тях смята, че от тази констатация започва истинската научна разработка на проблемите) А. Янов пристъпва към „главния и най-сериозен от опонентите“, според неговите думи — В. Кожин. Според автора Кожин и Покровски, макар да изглеждат антиподи в дискусиата, си приличат по това, че приемат славянофилството за охранително течение. При Кожин обаче това се свързва с представата за времето на Николай I като „духовна Елада“. „... антиславянофилската традиция“ — пише Янов и завършва с това — неизбежно беше длъжна да предизвика апологията на славянофилството, С. Покровски неизбежно провокира В. Кожин. И да се борим с апологията на славянофилството, без да се разделим с „антиславянофилската традиция“, да полемизираме с В. Кожин, без да сме опровергали С. Покровски е задача почти изпълнима“.

Важна е статията на С. Машински, която има за подзаглавие характерното „някои изводи от дискусиата“ и изразява в основни линии гледището на редакцията на „Вопросы литературы“ по повдигнатите въпроси. Машински се спира на гледището на всички десет участници в дискусиата, като ту оспорва, ту се съгласява с някои от техните постановки. Общото впечатление е, че редакцията оспорва всички по-крайни гледища, за да търси обща база за разговорите, да изтъква необходимостта от класово-марксовски подход при по-нататъшната разработка на проблема. В частност тук се апелира новите изследвания да намерят по-стабилна опора в работите на Г. В. Плеханов и руските революционни демократи, взети в светлината на ленинските положения. В този смисъл Машински накратко се връща към почти всички въпроси, повдигнати по време на спора и като снижава съзнателно градус на полемиката, търси тяхното позитивно значение. Според автора в дискусиата твърде ясно са се обозначили две концепции и два разни подхода при решаването на проблема за идейното наследство на славянофилството. Първата най-рязко се е изявила от С. Покровски и А. Дементиев, към които се е доближил В. Кулешов, а другата също така определено е била застъпена от А. Янов, В. Кожин и А. Иванов, към които с различни уговорки се е приближил Л. Фризман. Някак по-особена изглежда позицията на Б. Егоров, Е. Маймин и С. Дмитриев. „Мисля — пише Машински, като има предвид първата група, — че такава праволинейна, фронтална позиция, която в миналото беше твърде широко разпространена и към която в известна степен беше причастен и авторът на тези редове, днес едва ли може да служи за основа на плодотворно научно изследване на това много сложно явление“ (стр. 124). От друга страна, в статиите на В. Кожин и А. Иванов авторът вижда опасна тенденция от друг род — да се „реабилитира“ славянофилството, да се представи в розова светлина, да се приближи до най-напредничавите идейни течения на своето време. Правейки равностетка, С. Машински казва, че обсъждането изобщо е било интересно и плодотворно. Дискусиата е показала мащаба и сложността на проблемите, както и значението им за съветската наука. Стълкновенията на възгледите, в редица случаи извънредно рязко заострени полемически, е позволило

отчетливо да се види славянофилството в различните му измерения. Разкрили са се сериозни недоглеждания в изучаването му. За всички днес е ясно, че този предмет е досега недостатъчно изследван. Жалко е, че все още излизат на тази тема работи, в които се изказват повърхностни, вулгарни гледища по това много сложно явление в историята на руската обществена мисъл. Дискусията показва и още нещо — всички славянофили нерядко се възприемат едва ли не като едно лице, твърде сумарно, недиференцирано. В спора за славянофилите особено значение има ленинския завет да виждаме във всяка национална култура две култури. Необходимо е строго да се съблюдават социално-историческите, класови критерии в оценката на сложните явления от историческото минало — в това се състои един от важните методологически уроци от нашата дискусия. Науката не търпи съетата и конюнктурно-прибързаните решения. Явленията на обществения живот са много сложни и противоречиви, те не могат да се възприемат еднолинейно, те трябва да се изследват внимателно, в развитие, без да се поддаваме на съблазните на повърхностните алюзии. Нека сегашната дискусия послужи за импулс на по-нататъшни задълбочени изследвания на тази сложна научна проблема.

*

Тази дискусия представлява изключителен интерес и за нас. От една страна, значение за нас имат общите методологически въпроси, засегнати в нея. От друга — славянофилите и славянофилството са трайно свързани с историята на българската обществена мисъл, както и с историческата съдба на южнославянските народи. В хода на дискусията често се цитираха авторитетни полски изследвания и източници за славянофилството. Нашата наука би могла, но не е дала съществен принос в изясняване „загадката“ на славянофилството.

Като вече изтъкнахме, от общометодологическа гледна точка за нас е особено важен опитът да се намерят, уточнят и усъвършенствуват подходът и понятията за оценка на консервативната мисъл и идеология. Стана ясно, че без това извънредно ще се опростява нашият поглед за историческото и идеологическо развитие, то ще се лишава със задна дата от своя исторически драматизъм, противоречива сложност, жизнена пълноценност. Известно е например, че формирането и укрепването на българската национална идеология към средата на миналия век е свързано с много драматични и комични епизоди в борбата между разните тенденции в нашата обществена мисъл, които са крайно схематизирани или изоставени от историческата и литературна наука. Като своеобразна модификация на славянофилството и западничеството у нас беше появата и развитието на униатското движение на Драган Цанков и вестник „България“, лютата борба на „православната“ партия на Тодор Бурмов, Иларион Макариополски, Петко Славейков и др. срещу това движение за прозападна ориентация. Този кратък, но твърде бурен епизод от историята на нашата обществена мисъл, почти забравен, може да се разглежда от много аспекти, но само с пълно методологическо въоръжение, тъй като се отнася до началния, най-важен период от формирането на българското национално съзнание. В рамките на една информация той дори бегло не би могъл да бъде засегнат. Но ако мислено се върнем към него, ще видим колко належащи въпроси възникват. Преди всичко тези течения в българската обществена мисъл не успяха да се оформят идеологически. Те имаха и прагматично-политически цели и сълязоха от историческата сцена, след като изиграха набързо тази своя роля, без да оставят особено трайна следа в развитието на националната идеология. Но такава ли е ролята им във формирането на българските политически представи и съзнание? Мисля, че вече нищо, освен предубеждения и инертност не ни пречи да спрем поглед върху една такава забележителна фигура в българския обществен живот, каквато е фигурата на Тодор Икономов, както и на други личности от същия кръг, от църковната борба. Консервативната мисъл и позиция на Икономов към българското национално-революционно движение представлява особен интерес, когато се има предвид, че са минали през горнилото на краткотрайното тържество и бързото разпадане на унията, че при него имаме работа с типичен реформатор, близък по дух на протестантизма, с „богомил“ по дух, с деен участник в националната борба, свързан с нейните подеми и особено с разочарованията ѝ. Българското движение в началото на шестдесетте години на миналия век представлява особен интерес в аспекта на славянофилската дискусия и поради това,

че на негов терен са си дали последното голямо сражение източната и западната църква, точно както хиляда години преди това, по времето на княз Борис I.

Темата на новата дискусия в СССР може трайно да ни занимава и поради това, че славянофилството и неговите видни фигури трябва да бъдат погледнати от българска и южнославянска гледна точка, което ще внесе много нови нюанси в тяхната оценка. Прав беше В. Кулешков, който писа, че има един важен аспект, който представлява от себе си самостоятелна проблема: известно е как високо почитат славянофилите в българските и сръбски земи, поради това, че те в своето време горещо са поддържали тези народи в борбите им с турците. „Там тази проблема се възприема в особения ракурс на национално-освободителната борба, извън интересувашата нас полемика между западниците и славянофилите“ („Вопросы литературы“, кн. 10, стр. 132). Разбира се, от своя страна този „особен ракурс“ би могъл да помогне за формирането изобщо на вярно гледище върху славянофилството, защото няма частни въпроси от славянофилското следствие, които да не са свързани със значението му за Русия и за историята на руската мисъл.

Русия, това „огромно, тъмно, неразгадано дете на providението“, според един израз на Карлайл, заема централно място между източния и западния поток в световната история и мисълта за нейната мисия е основна в цялото славянофилско течение. Не е ли свързано зараждането на славянофилството с активизирането на руската политика и обществена мисъл за усиляване на руското влияние сред народите под турско? Тъкмо през тридесетте години на миналия век особено се засилва и интересът на западните империи към тези народи, те вече мислят как ще се дели наследството на „болния човек“ (израз на Николай I за Турция). Известно е, че тъкмо тогава се усилява френската експанзия на Изток, идеологически добре маскирана чрез католицизма, чрез френската подкрепа на хилядолетните интереси на западната църква към тези земи. В това отношение Франция използва особено активно полската емиграция, враждебно настроена към Русия, традиционно свързана с Франция и Ватикана. От тази гледна точка заслужава също да се погледне на славянофилското отношение към православия като главен идеологически стожер, около който според тях трябва да се обединят около Русия едноплеменните ѝ народи под турско. В този смисъл нито е случайно, нито необяснимо свързването на славянофилските идеи с идеологията на „Третия Рим“, както и неизбежната им мистическа окраска, тяхната пряка връзка със стремежите на Източната църква. Вселенската идея на византийската църква, идеята за православен Изток, е насочена както срещу западната експанзия, така и срещу азиатското турско робство. Оттук и голямата съблазън на „византийската идея“ за славянофилите, тази идея у тях е органично свързана с представата за месианската роля на Русия в новия свят.

Не бива да се забравя един решаващ фактор в политическата действителност, станал особено очевиден към края на тридесетте години на миналия век и по-късно — под напора на либералните идеи, на сепаратистките национални движения, започват да пукат по всички шевове и постепенно да се разпадат могъщи някога империи, като Турция и Австро-Унгария. Това обяснява много от консервативния патос на славянофилските идеолози, да не говорим за Константин Леонтиев, който вече смяташе либерализма за начало на краха за всяка империя. Стремещът на славянофилите да заемат творческо отношение към западните и световни идеи, да се опрат на самостоятелна руска мисъл, на своя почва, трябва да се преценява само въз основа на анализа на процеса на разпадане и обособяване, характерен за XIX век. Защото славянофилството е част от силната романтична реакция през миналия век срещу буржоазията и буржоазността, срещу разрушаването на старите устои в процеса на капиталистическото развитие, срещу ренесансовия индивидуализъм, срещу обезличаването и сепаративните тенденции във всички слоеве на обществото и света.

Особен интерес представлява славянофилството, погледнато в светлината на българската църковно-национална борба срещу фанариотското духовенство и вселенската патриаршия. Тук пак се сблъскваме с онова „противоречиво единство“, каквото представлява цялата славянофилска идеология. От една страна, у редица по-късни славянофили, у „панславистите“ откриваме опозиция срещу официалната гледна точка на руската дипломация, формирана в основни линии под въздействието на обер-прокурора на Синода граф А. Толстой и митрополит Филарет. Както е известно, тази позиция, на която застава и Александър II, има за основна грижа единството на

православните черкви в рамките на турската империя, твърде резервирано се отнася към българските искания, насочва към умереност и двете страни — българи и гърци. От друга страна, идейното влияние на славянофилите в Русия е голямо (напразно граф Блудов ги е смятал безопасни, тъй като били малко хора, можели да се поместят на един диван), мнозина дори и официални руски лица, под давлението на общественото мнение, формирано от славянофилите, са се отнасяли съчувствено към българските искания, смятали са официалната гледна точка за бюрократична и неефикасна, с оглед големите интереси на Русия на Балканите.

Уникален случай е радикално консервативната позиция на Константин Леонтиев към българската църковна борба. Една от основните му по-ранни книги, „Византизъмът и славянството“, очевидно е инспирирана от тази борба. Той е бил на руска дипломатическа сружба в Тулча, Одрин и Солун, добре е бил запознат с перипетията на църковната борба, а една от основните му задачи е била да се бори с попъзлзовенията на католическата пропаганда на Изток. За Леонтиев българската църковна борба е олицетворение на буржоазната борба за национално обособяване, либералнодемократична борба, която води към обезличаване и опростяване. Но неговото рязко отрицателно отношение към тази борба е не по-малко свързано с имперските стремежи на помешчическа Русия. Той смята, че българската църковна борба поставя руската държавност пред дилемата да скъса византийските начала, на които според него се е държала и държи империята. „Благодарение на българите — пише той — и ние стоим пред някакъв Рубикон“ („Византизъм и славянство“, М. 1876, стр. 40). Както е известно, в българската история няма подобен прецедент, подобна консервативно-романтична критика на националните тежнения. Критиката на Леонтиев, макар и отвън, представлява особен интерес. Сякаш с неговите думи говори и българската феодална опозиция, която не е намерила своите идеолози. Изобщо интересна гледка представлява Леонтиев, ако на него се погледне и от български ъгъл, така както се е разкрил в преписката си с Найдено Геров. Враг на широката грамотност и масовата култура, той се грижи за българското училище в Одрин; човек, който изпитва физическо отвращение от бунтовниците, той трябва да защитава пред турските власти български бунтовници и т. н. Колко различно изглеждат нещата погледнати от разни страни! Когато Н. Геров пише за И. С. Аксаков, той му разказва за дивите порядки в отоманската империя и има абсолютната увереност, че разказва това, което правят тук „европеец“: „... дължен съм да ви разкажа неща, във възможността на които европейецът никога няма да повярва, ако не е бил очевидец. Толкова превратно върви всичко тука“ (Архив на Н. Геров, кн. 1, С., 1911, стр. 5). За българските дейци от онова време борбата между славянофилите и западниците в Русия не представлява интерес. За тях русите и Русия са олицетворение, неделима част от Европа, на Русия се възлагат надеждите за избавление от „азиатците“.

Заслужава да се изтъкне и още нещо в тези импровизирани бележки по повод дискусията. Ние правилно отделяме голямо внимание на влиянието на руските революционни демократи върху нашите дейци за национално освобождение. Но често не забелязваме или направо замълчаваме голямото влияние върху тях на славянофилите и славянофилството, особено при зараждането на българската историография, фолклористика, белетристика. А голяма част от българските просветители, будители, духовници, писатели, особено в по-ранния етап, са се формирали в славянофилски кръгове в Москва, с непосредствената помощ на видни славянофили и техните издания. Изобщо българската гледна точка върху славянофилството може да представлява богата и сложна тема, тема от голям национален и международен интерес.